

## ՊԱՏԱՍԽԱՆ

### Պ. ԱՐՄԵՆԱԿ ՍԱԳԸԶԵԱՆԻ “ԲԱՅ ՆԱՍԱԿ” ԻՆ

Կարդացի «Բազմավէպ»ի 1933ի թիւ 4, էջ 178, Պ. Ա. Սազրզեանի «Բաց նամակը»ն ինծի ուղղուած: «Բազմավէպ»ի նոյն տարուան ֆունկտարի թիւին մէջ իմ հրատարակած «Իմամ Ղուլիի խան Շիրազի»ի մասին Th. Herbertի ժամանակակից վկայութեանց թարգմանութեան համար:

Նախ իմամ Ղուլիի Հայ կամ Վրացի ըլլալը զիս բնաւ անհանգիստ չ'ընեւ: Երկրորդ իմ վերոյիշեալ աշխատութեանս մէջ քննադատութիւն չէր որ ըրած էի, այլ անցողակի, պատահական նիւթի մը մասին հանդիպած մէկ վկայութիւնս թարգմանելով հրատարակած: Այդ հրատարակութեամբս Պրն. Սազրզեանի տհաճութիւն պատճառել չէր նպատակս, այլ թերեւս ուշադրութենէ վրիպած աղբիւր մը ներկայացնել:

Սակայն դառնանք խնդրոյն:

Պր. Սազրզեան իր «Բաց նամակ»ով չ'աշխատիր սուտ կամ սխալ հանել Th. Herbertը, այլ կարծես ես գրած ըլլայի Herbertի տողերը՝ կ'աշխատի զիս յանցաւոր հանել իբր իրողութիւն մը ժրխտող առանց զայն ստուգելու: Եւ առանց մէկ հատիկ պատճառի Th. Herbertը արժանահաւատ չի նկատեր (Della Valleի նման), այլ զանիկա միայն ակցնող անապարհորդ մը կը նկատէ, կարծես ըսել ուզելով թէ այդպիսի ճանապարհորդները անարժէք են, թէեւ ինք մեծ կարեւորութիւն կու տայ Մարքոյ Բոլոյի, որ Herbertէ շատ աւելի քիչ ժամանակ վատնած է նկարագրած երկիրներուն մէջ: Բայց այսպէս օղին մէջ կարելի է երկար շարունակել:

Պր. Սազրզեան լաւ կ'ընէ, եթէ մեր գրածին այդքան արժէք կու տայ, ճշտելով մեզի ըսէր որ Herbert վստահելի չէ, փոխանակ իմ մասին անտեղի ակնարկութիւններ ընելու: Ան աւելի արժանահաւատ կը նկատէ իր աղբիւրները՝ Della Valle և Tavernier, քան Th. Herbert, մասնաւորաբար Della Valle, որուն արժանահաւատ ըլլալուն պատճառ կը սեպէ անոր տարիներ Սպահան բնակած ըլլալը, հայ խնամինը ունեցած ըլլալը, և տեղացի կնոջ հետ ամուսնացած ըլլալը, որոնք սակայն չեմ կարծեր որ աղբիւր մը արժանահաւատ ընելու կարելորդ ազդակներ ըլլան:

Th. Herbert Պարսկաստան այցելած է 1627-1629ին, իբր Անգլիական Դեսպանութեան անդամ ղրկուած Շահ Աբասի: Դեսպանութեան գլուխն էին Պարսկաստանի շատ լաւ ծանօթ և ժամանակին հոն գտնուած անգլիացիներ, որոնց ծանօթութիւններէն է որ օգտուած է Th. Herbert: Յետոյ անոր Պարսկաստանի մէջ անցուցած երեք տարին, և երկարապատում վկայութիւնները չէ կարելի գրչի քմահաճ հարուածով մը անցնող ճանապարհորդի մը անարժանահաւատ տողերը նկատել: Th. Herbert ժամանակակից է իմամ Ղուլիի, ակնամբ ճանչցած, վայելած անոր հիւրասիրութիւնը, մինչ Della Valle տարիներ վերջ ակնադարձ եղածները գրած է: Արդ, ինծի համար նախընտրելի են ակնաւատեսի մը գրածները քան վկայութիւններ որոնք մեկի մը իմացուած են: Ուրեմն հոս կու տամ քանի մը նմոյշներ իրարմէ տարբերող այս ակնաւատես և ակնադարձ վկաներուն վկայութիւններէն:

1. Th. Herbert որոշ կը նշանակէ իմամ Ղուլիի մահը 1629ին, մինչ Պր. Սազրզեան մօտաւորապէս 1635 նշանակած է:

2. Della Valle իմամ Ղուլիի հայրը Աղանկերտի խան կը կոչէ: Մինչ Th. Herbert Այի Ղուլիի խան կու տայ, տալով նաեւ պատմական կենսագրութիւնը այդ իշխանին:

3. Della Valleի Ալլահվերտի խանը, իբր թէ հայրը իմամ Ղուլիի, ըստ Th. Herbertի գլխատուած էր 1628էն առաջ, երկու ուրիշ խաներու հետ, Շահ Աբասի հրամանները գլուխ չհանելուն համար: Sir William Foster կ'աւելցնէ որ Զուլայի «նշանաւոր կամուրջը կառուցուած է Ալլահվերտի խանէն (Ali Virdi Khan)»: Այս կամուրջին և զայն կառուցողին համար՝ որ ազգաւ իրապէս հայ կ'աւանգուի, Սպահանցի Նոր Զուլայեցիք առասպելապատում մանրավէպեր ալ ունին, սակայն ոչ մէկ ատեն անոր Շիրազի իմամ Ղուլիի հայր ըլլալը կը յիշեն: Նոյնիսկ Առ. Դաւրիթեցի, խաչատուր արեղայ Զուլայեցի, որոնք իմամ Ղուլին կը յիշեն, անոր հայ ծագման մասին ոչինչ կ'ըսեն:

Ահա մէկ քանին այն պատմական տրււածներէն, որոնք իմամ Ղուլիի մասին են, որոնք պէտք է որ փաստացիօրէն ջրուին՝ սուտ հանելու համար զիս, որ սակայն միայն աղբիւրին ներկայացնողն եմ, և մանաւանդ Th. Herbertը:

\*\*\*

Պ. Սազրզեանի «Բաց նամակ»ին գլխաւոր մասը սակայն, ըստ երեւոյթին, վերջին մասն է և իմամ Ղուլիի հետ ո'ր և կապակցութիւն չունի: Այդ մասին ոճէն դատելով ստիպուած եմ խորհիլ որ իմամ Ղուլին պատրուակ մըն է ըսելու համար ինչ որ Պ. Սազրզեան ջանացած է ըսել, քիչ շատ քողարկուած կերպով:

Պ. Ա. Սազրզեան զիս կ'ամբաստանէ իբր փոխառութեան պարագային աղբիւրը

այդ մասին շող, այսինքն որոշ, պարզ, յստակ հայերէնով՝ բանագրութեամբ: Ամբաստանութիւն որ սակայն օղին մէջ է, առանց ո'ր և է տուեալի, այսինքն ձրի ամբաստանութիւն:

Արդ, զանազան պարբերական թերթերու մէջ երեւցող իմ տարիներու յարատեւ աշխատութեանցս, և պրպտութեան արդիւնքն եղող ուսումնասիրութիւններս գրչի այսպիսի վերաւորիչ մէկ հարուածով բանագրութեան պտուղ նշանակելը, ըստ իս, իմինիս պէս լաւ մարտող ստամոքսին ալ անմարսելի է:

Պր. Սազրզեան իր «Բաց նամակ»ին մէջ խիստ ակնադարձութեամբ է որ կ'ընէ իր ամբաստանութիւնը, առանց ինքզինքս պաշտպանելու բռնակէտ մը տալու: Սակայն իր տողերուն, առեղծուածային լարծնութենէն պիտի ջանամ որոշել իր նպատակը:

Ինք, Սազրզեան, զիս կ'ամբաստանէ, ըսելով թէ «Անահիտ»ի Բ տարի, թիւ 3ի մէջ ունեցած իմ «Գորգաշինութիւնը Հայոց մէջ» ուսումնասիրութեանս չեմ գիտեր որ մասերը բանագրութիւն են իր «Syria» պարբերականին մէջ 1928ին հրատարակած Հայկ. գորգերու մասին աշխատութեան: Նոյնպէս նաեւ 1930ին «Բազմավէպ»ի Հոկտեմբերի թիւին մէջ Mr. A. U. Popeի պատասխանս, սակայն ինչպէս ըսի, որ մասերը, Պ. Սազրզեան կը խուսափի ըսել:

Նախ ըսեմ որ արդարեւ օգտուած եմ այդ աշխատութեանցս մէջ Պ. Սազրզեանի գործէն, սակայն անոնց ստորին լուսանցքին տակ միշտ նշանակած եմ ո'չ միայն իր գործը, այլ նաեւ ի հարկին երկար խօսած եմ Պ. Սազրզեանի աշխատութեան մասին, ինչպէս ընթերցողներս կ'ընան տեսնել «Անահիտ»ի մէջ:

Այս առիթէն օգտուելով ես ալ կ'ընամ

1. Th. Herbert. Travels in Persia, 1627-1629. Հրատ. Sir William Foster, C. I. E. 1929, New York. Ծանօթութիւնք էջ 315:

